

Трибуна молодого вченого

УДК 343.851

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2025.4.21>

МОРАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОЗНАКИ ОСОБИ ВУЛИЧНОГО НАСИЛЬНИЦЬКОГО ЗЛОЧИНЦЯ

Бабійчук Валентина Сергіївна,аспірантка кафедри кримінально-правової політики
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Статтю присвячено міждисциплінарному аналізу особи вуличного насильницького злочинця з урахуванням результатів наукових досліджень у галузі психології, соціології та кримінології. На основі системного дослідження підходів до вивчення людини розглянуто аспекти криміналізації особистості. Закладено базис для майбутніх досліджень ключових моделей девіантної поведінки в міському середовищі та можливі методики аналізу механізмів вуличного злочину. Аргументовано доцільність застосування методів та концепцій психологічної науки при розробці методик протидії злочинності, зокрема у сфері кримінологічної профілактики вуличних проступків і злочинів. Під час аналізу особистості злочинця застосовано підходи поведінкової психології. Виокремлено особистісні риси вуличного злочинця, екстрапольовано основні соціологічно-психологічні моделі аналізу особистості на провідні риси вуличних злочинців та сформульовано архетипи таких правопорушників. Наведено рефлексії Е. Дюркгайма та Р. К. Мертонна щодо сутності злочину та сутності девіантної поведінки. Проаналізовано чотири соціально-психологічні моделі особистості\$ (1) The five-factor model; 2) PEN model Айзенка; 3) Tellegen's three-factor model; 4) Cloninger's temperament and character model), виокремлено й схарактеризовано ключові риси типології та екстрапольовано на архетип вуличного злочинця. Акцентовано на необхідності поміркованого провадження досліджень у галузі нейрокримінології, особливо при вивченні особливостей функціонування мозку злочинця. Проаналізовано підходи харківської школи кримінології до аналізу теорії злочинності та «я-концепції» особистості злочинця. Окремо наголошено на морально-етичних ризиках та дискусійних питаннях, які можуть постати перед правоохоронною системою завдяки подальшим здобуткам нейрокримінології. Дослідження підтвердило необхідність застосування міждисциплінарного підходу та інтеграції психологічного знання до наукових кримінологічних пошуків та акцентувало на необхідності подальшого вивчення психологічних особливостей кожного з виокремлених автором архетипів вуличних злочинців.

Ключові слова: вулична насильницька злочинність, насильство, девіація, соціально-психологічні моделі особистості, архетипи, міждисциплінарний підхід.

Babiichuk Valentyna. Moral and psychological characteristics of the personality of violent street offender

The article is devoted to an interdisciplinary analysis of the street offender's personality, taking into account contemporary findings in psychology, sociology, and criminology. The central focus is on the process of criminalization of the individual and the identification of psychological and social factors that contribute to the emergence of criminal behavior. Based on a systematic study of human personality approaches, the article considers key mechanisms underlying the development of deviant patterns of behavior in the urban

environment. The relevance of applying psychological concepts and methods in the design of crime prevention strategies, particularly with regard to street crime, is substantiated. Behavioral psychology approaches are employed to examine the offender's personality, which allows for the identification of core traits of street offenders and the formulation of generalized archetypes. Classical sociological reflections of É. Durkheim and R. K. Merton are employed as a theoretical foundation for explaining the essence of deviance and the role of social structures in the emergence of criminality. Special emphasis is placed on the comparative analysis of four major socio-psychological personality models: the five-factor model, Eysenck's PEN model, Tellegen's three-factor model, and Cloninger's temperament and character model. On this basis, core personality traits are extrapolated to the archetypes of street offenders. The article further addresses ethical concerns associated with the growing field of neurocriminology, especially in relation to the study of brain functioning in offenders. It is concluded that an interdisciplinary approach is essential for advancing criminological inquiry, while further research into the psychological characteristics of each offender archetype remains a necessary scientific priority.

Key words: *street violent crime, violence, deviance, personality models, archetypes, interdisciplinary approach.*

Закон України «Про громадянство України» від 18 січня 2001 року № 2235-III визначає громадянство як правовий зв'язок між фізичною особою і державою, що знаходить свій вияв у їхніх взаємних правах та обов'язках [1]. Зазначене доволі легко екстраполювати на одну з найвідоміших теорій походження держави та права – теорію суспільного договору. Надмірно не заглиблюючись в історико-філософські дискусії, з певним застереженням можна зазначити, що сутність такого договору полягає у відмові індивіда від частини своїх прав [3] та свобод із покладенням на державні структури обов'язку гарантувати захист.

У результаті такого компромісу особа передала право встановлювати правила загальносуспільної взаємодії та право застосовувати примус складно розгалуженій системі державних органів та установ. Традиційно, кримінальне право цивілізованих демократичних держав покликане захистити суспільство методами криміналізації діянь, що посягають на суспільні блага, маючи за мету не лише захистити особу від фізичних проявів насильства, а й зберегти гідність кожної особистості, гарантувати захист від посягань на безпеку соціальної взаємодії. Зокрема, Кримінальний кодекс України красномовно декламує завдання, поставлені перед нормативно-правовим актом, серед яких: правове забезпечення охорони прав і свобод людини та громадянина; власності; громадського порядку та громадської безпеки тощо [2].

Еміль Дюркгайм зазначав, що злочин слід розглядати не як соціальну патологію, а як норму [3]. На перший погляд, його зауваження постає контраверсійним, однак тут закладено глибинний сенс. Злочинність є дисфункцією на загальносоціальному рівні, однак при цьому є природним, типовим та невід'ємним явищем суспільного життя. Можна припустити, що конструкт «норма» в цьому контексті не постає в розрізі «нормативності», а скоріше відображає ознаку типовості, звичайності, однак з негативним смисловим відтінком.

Кримінологія, психологія та соціологія хоч і мають спільний об'єкт (або доцільніше сказати «суб'єкт») дослідження – людину, однак перша наука вивчає її на мікрорівні, зосереджуючись на індивідуальних мотивах та механізмах злочинної поведінки; психологія зосереджується на психічно-емоційних аспектах; натомість соціологія аналізує на макрорівні – реакцію соціуму на явище злочинності, роль суспільства у «продукуванні» злочинної поведінки.

Попри значну критику теорій потреб людини, важко сперечатися з тим, що однією з базових постає потреба в безпеці. Звісно, наше поняття безпеки значно трансформувалося під впливом воєнних реалій, однак у межах цієї статті розглядаємо безпеку як відсутність (мінімізацію присутності) загроз, інших супутніх ризиків, які створює злочинна діяльність.

Одним із дієвих способів розробки методик протидії злочинності є вивчення

особливостей злочинної поведінки. Оскільки академічна гнучкість кримінології дає змогу застосовувати надбання різних наук, доцільно звернутися до однієї з найвідоміших людинознавчих наук – психології, зокрема її цікавого напрямку – поведінкової психології (або «біхевіоризму»).

Психологічна наука розглядає злочинність як особливий вид діяльності, а найбільш цікавим аспектом для провадження міждисциплінарних досліджень як кримінології, так і психології є мотивація злочинної поведінки.

У межах цього дослідження доцільно поставити таке питання: «Чому в нашій соціальній реальності є вуличні злочини насильницького характеру?». Питання є доволі вузькопрофільним, однак аналіз передбачає поділ досліджуваного об'єкта на частини. Вулична насильницька злочинність є структурною одиницею (точніше групою протиправних діянь) більшого явища – злочинності.

Р. К. Мертон уважав, що причиною відхилення індивіда від загальноприйнятого в соціумі стандарту поведінки постає економічна нерівність. Розкриваючи тезу можна зазначити, що базовані для індустріальних суспільств цінності (автор досліджував на прикладі американського) мають такий вигляд: наполеглива праця веде до успіху та достатку. Однак згадана формула не завжди застосовна до реального життя, подібний крах ілюзій підштовхує індивіда досягнути бажаного нелегальними методами.

Міркуючи про варіативність реакцій на розбіжності між прагненнями та можливостями, дослідник виокремив п'ять архетипів: 1) конформісти (застосовують виключно конвенційні методи досягнення бажаного; 2) новатори (не виключають протизаконні методи); 3) ритуалісти (дотримуються правил, не заглиблюючись у ціннісну сутність останніх); 4) утікачі (члени незалежних релігійних комун); 5) бунтівники (прагнуть змінити усталену систему цінностей) [4, с. 39–40].

Уява громадськості зображує криміналітет гіперболізовано зловісно, так, наче один лише погляд у вічі зловмиснику здатен викликати мороз поза шкірою. А втім, реальний стан речей здатен нажахати

ще більше, оскільки звичайні громадяни, наші колеги, сусіди та навіть найрідніші люди можуть вбивати, ґвалтувати та розбещувати, при цьому ніяк не привертаючи уваги до своєї діяльності.

Кримінологія майже весь період свого існування як окремої науки намагається знайти відповідь на питання: «Чому?», «За яких обставин?» та «Як запобігти?». Знайти відповіді на ці питання можна, спрямувавши вектор міждисциплінарних досліджень на пізнання складної природи людської особистості.

В. В. Голіна детермінував особу злочинця як сукупність істотних і стійких соціальних властивостей та ознак, соціально значущих біопсихологічних особливостей індивіда, які, об'єктивно реалізуючись у конкретному вчиненому злочині, надають вчиненому діянню характер суспільної небезпечності, а винній у цьому особі – властивості суспільної небезпечності [5, с. 37]. Аналізуючи «Я-концепцію» насильницьких злочинців, Б. М. Головкін влучно зазначив, що центральною віссю духовного розвитку злочинця є насильницька експансія матеріальних благ, яка охоплює собою всю екзистенцію індивіда, його ціннісні орієнтири [6].

Людська істота містить певні «деталі»: темперамент (або юнацький вимір особистості, оскільки формується дуже рано) та його складники – риси, які об'єднуються в превалювальні риси та формують характер, переростаючи в стійкі патерни поведінки в певних ситуаціях, саме вони відповідають за психоемоційне сприйняття світу та допомагають зчитати фізичні та психологічні наслідки, породжені взаємодією «людина-світ». Кримінологічна наука сформувала два підходи до аналізу особистості та злочину: «психологія особистісних рис» (англ. *personality-trait psychology*) та «психологія психотипів» (англ. *personality-type psychology*).

Вітчизняні кримінологи пропонують детермінувати громадське місце як відкрити територію невиробничого й нежитлового призначення, яка використовується невизначеним колом людей для спільного пересування, спілкування, відпочинку, проведення видовищних заходів у будь-який час доби і пору року, що

послаблює соціальний контроль, сприяє деперсоніфікації міжособистісних відносин і несе загрозу злочинних посягань

У кримінологічних дослідженнях при вивченні особистісних рис викорис-

товують чотири моделі особистості: 1) The five-factor model; 2) PEN model Айзенка; 3) Tellegen's three-factor model; 4) Cloninger's temperament and character model (див. Таблиця 1) [7].

Таблиця 1

Моделі особистості

Модель	Риси	Характеристика	Екстраполяція на архетип вуличного злочинця
five-factor model	Нейротизм	Емоційна нестабільність та дезадаптація	Вразливі, імпульсивні, вчиняють протиправні діяння у стані афекту (ситуативні вуличні злочинці)
	Екстраверсія	Соціальна активність, лідерство	Харизматичні лідери вуличних банд
	Відкритість	Новаторство, інтелектуальна гнучкість	Злочинний «центр ухвалення рішень», мозок групи правопорушників, застосовують творчий підхід
	Товариськість	Командна робота, конкуренція	Маніпулятори, беземоційні (вулична крадіжка, поєднана з тяжкими тілесними)
	Сумлінність	Самоконтроль, послідовність, організованість	Стратеги (архетип організатора кримінального правопорушення)
PEN (Г. Айзенка)	Психотизм (Psychoticism)	Егоцентризм, неемпатичність, імпульсивність	Жорстокі злочинці
	Екстраверсія (Extraversion)	Соціальна активність	Лідери банд
	Нейротизм (Neuroticism)	Емоційна нестабільність	Психопатичні злочинці
Модель А. Теллегена	Позитивна емоційність	Комунікабельність, асертивність, «досягаторство»	Хитрі, «соціально прийнятні»
	Негативна емоційність	Гнів, тривожність, схильність до надмірного негативізму	Мстиві, агресивні злочинці
	Стриманість	Контроль імпульсів, уникнення ризику, прихильність до традиційних цінностей	Стратеги, сірі кардинали злочинного світу, залишаються «у тіні»
Модель К. Клонінгера	Пошук новизни	Схильність ризикувати та пригодницький дух	Молоді учасники банд
	Уникнення шкоди	Поміркованість, обережність	Параноїдальні злочинці
	Залежність від винагороди	Потреба у визнанні, жадання уваги	Маніпулятивні злочинці, серійники, перформативні злочинці
	Наполегливість	Наполеглива праця всупереч розчаруванню та втомі	Досвідчений лідер угруповання
	Особистоцентризм	Автономність, самосвідомість, сила волі	Одинаки
	Схильність до співпраці	Образ товариськості, дружелюбності	Командні гравці
	Само-трансцендентність	Духовність, ідеологічна мотивація	Політичні злочинці, релігійні фанатики

Роберт Д. Гейр аналізував особливий тип дисфункціональної кримінальної особистості (нині відомий як «психопатичний», «антисоціальний», або «соціопатичний», часто трапляється в контексті antisocial behavior, ASB), наділяючи таку особу рисами егоцентричності, пафосності, жорстокості, атрофованої емпатії, харизматичності, привабливості та маніпулятивної поверховості особистості. Натомість превалювальні поведінкові риси психопатичної особистості: імпульсивність, безвідповідальність, схильність ризикувати та антисоціальна поведінка. Айзенк уважав, що риси особистості є біологічно зумовленими, пов'язаними з екстравертністю, рівнем тестостерону. Учений також припускав, що є певні зовнішні стрес-фактори, які можуть зумовити атипову поведінку індивіда (англ. diathesis-stress model, «модель вразливості-стресу»).

Окремо науковці розглядали дитячу дисфункцію особистості, пояснюючи відхилення насильством у родині, відсутністю емоційних зв'язків зі значущими дорослими (неглектом з їхнього боку). Також розглядалися різні фактори: зловживання речовинами, бідність, інституційна (категоріальна) дискримінація.

Варто зауважити, що теорії особистостей стикалися з певними труднощами при втіленні на практиці, а також значною критикою. Тезово ці аспекти можна викласти так: 1) етично-моральний аспект (примусове лікування, лікування транквілізаторами та інші обмежувальні практики); 2) соціальна стигматизація індивідів, риси яких підпадають під класифікацію невиліковних розладів особистості (призначення більш суворих вироку для таких осіб, як «невиправних»); 3) лояльність системи призначення покарань до злочинців із розладами особистості («уникнення відповідальності» за свої протиправні дії); 4) одностороннє дослідження, які охоплюють лише особу злочинця, не приділяючи уваги середовищу, яке могло вплинути на дисфункцію (недоречно відштовхувати «екологічні» та соціальні фактори); 5) використання офіційної статистики, яка оперує лише встановленими даними, без урахування нерозкритих злочинів (латентність).

Аналізуючи психологію злочинця, варто приділити увагу чотирьом ключовим кластерам: 1) суто психологічний (особистісні риси; когнітивні викривлення; емоційний стан та мотивація злочинної поведінки в моменті); 2) бекграунд злочинця (травматичний досвід, неблагополучне середовище, вихователі, освіта та можливість скористатися «соціальними ліфтами»); 3) контекст злочину (ситуативний / спланований, самотійно / групою осіб; мотиваційне забарвлення діяння); 4) безпосередньо типологія злочинців [7].

Уважаємо за доцільне окрему увагу приділити новітнім підходам до вивчення особи злочинця, які можна розглядати як відгалуження антропологічної теорії. Контраверсійним, однак від цього ще більш цікавим постає питання, поставлене нейрокримінологією: чи можна оперувати поняттям «нейронний відбиток мозку злочинця». Досліджуючи мозок пацієнтів з антисоціальною поведінкою, спричиненою пошкодженням мозку, виявлено, що ураження були локалізовані в ділянках, які відповідають за ухвалення рішень, пов'язаних з моральним вибором. Інше дослідження понад восьмисот чоловіків, ув'язнених за вбивство, виявило помітне зменшення об'єму сірої речовини – тканини нервових клітин у фронтальній корі, що відповідає за раціональне мислення та придушення інстинктивної (або компульсивної) поведінки. Вивчаючи психопатичних злочинців, учені вказали на аномальний розвиток зон, які відповідають за ухвалення рішень, та центрів винагороди в мозку [8].

Слід зауважити, що анатомічні відмінності, притаманні злочинцям, фіксували й у законослухняних громадян. Видозміни в мозку, які спричиняють притуплення емпатії або деформують процес обробки емоцій, можуть пояснити злочинну поведінку, однак не завжди можуть слугувати виправданням [9].

На основі проведеного дослідження можна виокремити такі архетипи вуличних злочинців: жертва обставин (побавлений можливості скористатися «соціальними ліфтами» злочинець, складні життєві обставини, соціальна ізоляція); бунтар (імпульсивний молодий

злочинець, виявляє особистий протест проти наявної системи, «Робін Гуд», має загострене почуття справедливості); хижак (серійні вбивці, психопати та соціопати, відсутня емпатія, «харчується» страхом і вразливістю жертви); перформер (любить символізм, атрибутику, кодекси поведінки, яскраві злочини, які привернуть увагу громадськості та масмедіа); привид (злочинець, який веде подвійне життя, зразковий робітник, член громади та сім'янин, однак поводиться деструктивно).

Структура злочинності слугує репрезентативними вихідними даними для вті-

лення прикладних та наукових цілей. Однак, постаючи ключовим вектором для формування кримінально-правової політики держави, водночас є певним дзеркалом, яке відображає суспільну мораль та кордони загальноприйнятого, дозволеного [10]. Протиправне діяння не може існувати у вакуумі, є суто суспільним конструктом та супутником людства на всіх етапах його розвитку, тому закономірними постають прагнення фахівців різних галузей суспільнознавчих наук, якою є і кримінологія, зрозуміти це явище, оскільки розуміння проблеми – перший крок до її вирішення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про громадянство України : Закон України від 18.01.2001 р. № 2235-III.
2. Кримінальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25–26. Ст. 131.
3. Політична енциклопедія / ред. кол.: Ю. І. Римаренко (голова) та ін. Київ : Парлам. вид-во, 2011. 742 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Levenets_Yurii/Politychna_entsyklopediia.pdf (дата звернення: 01.06.2025).
4. Девіантна поведінка: соціологічний, психологічний та юридичний аспекти: матеріали наук.-практ. конф. (Харків, 10 квіт. 2015 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, Ф-т права та масових комунікацій, Каф. соціології та психології, Соціологічна асоціація України. Харків: ХНУВС, 2015. 166 с. URL: <https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/84.pdf> (дата звернення: 02.07.2025).
5. Кримінологія: Загальна та Особлива частини : підручник / за заг. ред. В. В. Голіни. Харків : Право, 2009. 288 с.
6. Головкін Б. М. Я-концепція особистості корисливого насильницького злочинця. *Проблеми законності*. Харків : Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. 2010. Вип. 107. С. 143–153. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/3007?locale=uk> (дата звернення: 01.08.2025).
7. Reid, J. A. Crime and Personality: Personality Theory and Criminality Examined. *Inquiries Journal/Student Pulse* [Online], 2011. vol. 3. URL: <http://www.inquiriesjournal.com/a?id=1690> (дата звернення: 05.08.2025).
8. Criminal Psychology: The Mind of a Murderer. Oxford Scholastica Academy. 2025. URL: <https://www.oxfordscholastica.com/blog/psychology-articles/criminal-psychology-the-mind-of-a-murderer/> (дата звернення: 26.08.2025).]
9. Straiton, J. and Lake, F. Inside the Brain of a Killer: The Ethics of Neuroimaging in a Criminal Conviction, 2021. *BioTechniques*, 70(2), pp. 69–71. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.2144/btn-2020-0171> (дата звернення: 10.08.2025)
10. Сметаніна Н. В. *Наукові підходи до теорії злочинності у сучасній українській кримінології: монографія*; за заг. ред. В. В. Голіни. Харків : Право, 2016. 192 с.

Стаття надійшла в редакцію: 26.08.2025

Стаття прийнята: 10.09.2025

Опубліковано: 27.10.2025

